

भाषा सिकाइ क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

महेश प्रसाद भट्ट

mahesh.bhatt@sac.tu.edu.np

सानोठिमी क्याम्पस, भक्तपुर

कृष्ण प्रसाद पोखरेल

pokhrelkp70@gmail.com

लेखसार

भाषाको बोध तथा अभिव्यक्ति क्षमतामा पाइने दक्षताको स्तर नै भाषा सिकाइ उपलब्धि हो । यसको मापनका निम्ति पाठ्यक्रमले तोकेका मापदण्डको अनुप्रयोग गरिन्छ । भाषा सिकाइका विविध प्रभावकमध्ये विद्यालय प्रकृतिलाई पनि महत्वपूर्ण प्रभावक मानिन्छ । प्रस्तुत लेखमा भाषासिकाइ क्षमतामा विद्यालय प्रकृतिको प्रभाव पहिचान गरिएको छ । यसमा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा कक्षा नौमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ उपलब्धिमा विद्यालय प्रकृतिले पार्ने प्रभावको तुलना गरिएको छ । यसको उद्देश्य विद्यालय प्रकृतिका आधारमा विद्यार्थीको भाषा सिकाइ उपलब्धि क्षमताको तुलना गर्नु रहेको छ । प्रस्तुत लेख परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । यसमा बहुक्रमिक नमुना छनोट विधिको उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा स्थलीय अध्ययन विधिको अनुप्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ क्षमता परीक्षणका लागि जम्मा १६ पूर्णाङ्कको प्रश्नावली तयार पारी परीक्षण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट संस्थागत विद्यालयभन्दा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि राम्रो रहेको तथ्य प्राप्त भएको छ ।

मुख्य शब्दावली : भाषा सिकाइ, विद्यालय प्रकृति, सिकाइ सक्षमता, भाषापाठ्यक्रम, तुलनात्मक अध्ययन ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

कुनै खास भाषाको बोध तथा अभिव्यक्ति क्षमतामा सक्षमता प्राप्त गर्ने कार्य नै भाषा सिकाइ हो । भाषा सिकाइ औपचारिक र अनौपचारिक दुवै तरिकाबाट भाषिक व्यावहारमा देखिने अपेक्षित परिवर्तन हो । औपचारिक सिकाइ प्रक्रिया नियोजित र अनौपचारिक सिकाइ प्रक्रिया अनियोजित हुन्छ । यस्तो सिकाइ भाषा प्राप्ति र आर्जन दुवै स्वरूपको हुन्छ । जसका आधारमा सिकारुको भाषिक व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन हुने गर्दछ ।

भाषा सिकाइ पश्चात प्राप्त हुने उपलब्धिलाई भाषा सिकाइ उपलब्धि भनिन्छ । यस्तो सिकाइ उपलब्धि भाषिक व्यवहारमा देखा पर्दछ । यो भाषिक सामर्थ्य र सम्पादन क्षमताका रूपमा सिकाइमा प्रकटित हुने हुन्छ । भाषा सिकाइ उपलब्धिमा विविध प्रभावक तत्वले प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । सामाजिक दबाव, वातावरण, भाषिक पृष्ठभूमि, जनसङ्ख्या जस्ता तत्वले यसको गति निर्धारण गर्छन् । त्यसैगरी उत्प्रेरणा, तत्परता, उमेर, अभिवृद्धि जस्ता मनोवैज्ञानिक तत्वले समेत यसमा प्रभाव पार्ने मानिन्छ । कतिपय अध्ययनहरूले भाषा सिकाइमा विद्यालय प्रकृतिले समेत प्रभाव पार्ने निष्कर्ष निकालेका छन् ।

वस्तुतः सञ्चालन प्रकृतिका आधारममा विद्यालयहरू सामुदायिक र संस्थागत गरी दुई प्रकृतिका हुन्छन् । सामुदायिक विद्यालय सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा समुदायद्वारा र संस्थागत विद्यालय व्यक्ति वा समूहको स्वामित्वमा सञ्चालन गरिएका भेटिन्छन् । यस सन्दर्भमा दुवै प्रकृतिका विद्यालयमा मूलतः माध्यमिक

तहमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ। संस्थागत विद्यालयमा नेपाली बाहेकका अधिकांश विषय अङ्ग्रेजी माध्यममा पठनपाठन हुने गरेको भेटिन्छ। सामुदायिक विद्यालयमा भने कतै नेपाली माध्यममा तथा कतै नेपाली र अङ्ग्रेजी मिश्रित माध्यममा पठनपाठन हुँदै आएको भेटिन्छ। विशेषतः नेपाली भाषाको सिकाइ उपलब्धिमा विभिन्न कारक तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेको तथ्य अनुसन्धानबाट पाइएको छ। तसर्थ यस लेखमा माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइमा विद्यालय प्रकृतिले के कस्तो प्रभाव पार्दछ, त्यसको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य विद्यालय प्रकृतिका आधारमा विद्यार्थीको भाषा सिकाइ उपलब्धिको तुलना गर्नु रहेको छ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा निम्नानुसार अध्ययन विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ :

परिमाणात्मक ढाँचा र स्थलगत अध्ययन विधि: प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। यसमा स्थलगत अध्ययन विधिद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ।

जनसङ्ख्या र नमुना छनोट : यसमा जटिल सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि अन्तर्गतको बहुक्रमिक नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनमा जिल्ला, स्थानीय तह हुँदै विद्यालय छनोट गर्दा लमजुङ र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व) जिल्लामा अवस्थित सामुदायिक र संस्थागत गरी जम्मा चार ओटा विद्यालयलाई छनोट गरिएको छ। शैक्षिक सत्र २०७९ मा कक्षा नौमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको। यसमा लमजुङमा स्थित सर्वोदय माध्यमिक विद्यालय र फ्युचर स्टार विद्यालय तथा नवलपरासी स्थित जनज्योति माध्यमिक विद्यालय र समता शिक्षा निकेतन विद्यालयका कक्षा नौमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमध्ये प्रत्येक विद्यालयबाट २० जनाको प्रतिनिधित्व हुनेगरी जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ।

प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतीय सामग्री : यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। विद्यार्थीहरूमाथि प्रयोग गरिएका प्रश्नावलीबाट प्राप्त परिणामलाई प्राथमिक स्रोतीय सामग्री तथा निर्दिष्ट विषय सम्बद्ध अनुसन्धानमूलक कार्यहरू, प्रकाशित पुस्तकहरू र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनालाई द्वितीयक स्रोतीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण : प्रस्तुत अध्ययनमा निगमन विधिको अनुप्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा माध्यमिक तह कक्षा ९ को पाठ्यक्रममा समाविष्ट कक्षागत सिकाइ उपलब्धिलाई आधार मानी १६ पूर्णाङ्कको प्रश्नावली निर्माण गरेर परीक्षण गरिएको छ। विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई तालिकीकरण गरी तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययनलाई पठनबोध, शब्दभण्डार, वाक्य रचना, वर्णविन्यास, पदवर्ग र पदसङ्गति शीर्षकमा विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ क्षमताको तुलनामा मात्र परिसीमित गरिएको छ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषिक अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा मूल रूपमा कथ्य र लेख्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ। यस्तै सन्दर्भ अनुसार साङ्केतिक रूपको पनि प्रयोग गरिन्छ। भाषाका यी तीन रूप खास नियममा आधारित हुन्छन्। भाषाको कथ्यभन्दा लेख्य रूप शुद्ध, व्यवस्थित, अनुशासित र स्थिर प्रकृतिको हुने मानिन्छ।

भाषा सिकाइ भन्नाले भाषाका चार सिप : सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपको सिकाइ भन्ने बुझिन्छ। भाषाका यी चार सिपमध्ये सुनाइ र पढाइलाई आदानात्मक सिप तथा बोलाइ र लेखाइलाई

प्रदानात्मक सिप मानिन्छ । प्रारम्भिक सिप अन्तर्गत पर्ने सुनाइ र बोलाइ सिप मौखिक सिप अन्तर्गत र पढाइ, लेखाइ सिप लिप्यात्मक सिप अन्तर्गत पर्दछन् । भाषाका यी चार सिप बोध तथा अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छन् । कुनै पनि शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको प्रभावकारिता भाषाका दुई प्रमुख पक्ष बोध र अभिव्यक्ति क्षमतामा भर पर्दछ (अधिकारी, २०६९, पृ. ३) । भाषिक सिप सिकाइको मूल उद्देश्य विद्यार्थीहरूमा भाषाका चार सिपमा दक्ष तुल्याउने हो । यस कारण भाषा सिकाइका क्रममा यी चार ओटै सिपको सन्तुलित शिक्षणमा ध्यान दिइएको हुन्छ ।

भाषा सिकाइ पश्चात प्राप्त हुने सिकाइ उपलब्धिलाई भाषा सिकाइ उपलब्धि भनिन्छ । भाषा सिकाइमा विधागत पाठहरू र पाठ अन्तर्गतका उच्चारण, अनुभव वर्णन, घटना वर्णन, पठनबोध, प्रश्नोत्तर, बुँदा टिपोट, भाव विस्तार, शब्दभण्डार, वर्णविन्यास, भाषातत्व आदि क्षेत्रहरू माध्यम बनेका हुन्छन् । भाषिक सिप सिकाइमा विषयवस्तुको सिकाइ गौण हुन्छ भने सिप सिकाइ प्रधान हुन्छ । भाषाका यी चार सिपहरू विद्यार्थीको उमेर, शैक्षिक तह वा कक्षा बढ्दै जाँदा थप परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै जान्छन्, स्तरीकृत हुँदै जान्छन् । यी सिपको सिकाइबाट विद्यार्थीमा श्रवणकला, वाचनकला, पठनकला र लेखनकलाको विकास हुँदै जान्छ । साहित्यिक र साहित्येतर दुवै विषयवस्तुका माध्यमबाट भाषिक सिपको सिकाइ प्राप्त गरिन्छ । यस क्रममा साहित्यिक विधाका माध्यमबाट भाषाका चार सिपको विकास र व्याकरणिक विषयवस्तुबाट शुद्ध भाषा प्रयोग कौशलको अभिवृद्धि हुन पुग्दछ ।

भाषा सिकाइ भाषाको बोधाभिव्यक्ति सिपको सिकाइ हो । यसर्थ भाषा सिकाइमा खास विषयवस्तुका माध्यमबाट भाषाका बोध र अभिव्यक्ति पक्षको विकास गरिन्छ । भाषा सिकाइ पश्चात् सिकारुले हासिल गरेका ज्ञान तथा सिप पक्षको परीक्षणका माध्यमबाट यसको समग्र पक्षको उपलब्धि अधिगत गरिन्छ । मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीको भाषिक सिपमै केन्द्रित रहेर गरिन्छ । यस क्रममा प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन विशेषतः सुनाइ र बोलाइसँग तथा सैद्धान्तिक मूल्याङ्कन पढाइ र लेखाइ सिप सम्बद्ध रहेर गरिन्छ । वस्तुतः सैद्धान्तिक मूल्याङ्कन गर्दा शब्दभण्डार, भाषिक संरचना, पठनबोध आदिसँग सम्बन्धित रहेर गरिन्छ । समग्रतः मूल्याङ्कन गर्दा सिकारुमा कुनै विषय क्षेत्रको प्रतिस्मरण, बोध, प्रयोग, वर्णन, रचना, सिर्जना, आलोचना तथा अनुमानात्मक क्षमताको विकास गराउने हेतुले हुन्छ ।

व्याख्या विश्लेषण

वर्तमान माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) पाठ्यक्रममा भाषा सिकाइ पश्चात नेपाली विषयको सिकाइ उपलब्धिको बाह्य मूल्याङ्कन गर्न जम्मा ७५ अङ्क छुट्याइएको पाइन्छ । बाह्य मूल्याङ्कन गर्दा शब्दभण्डार, वर्णविन्यास, भाषिक संरचना, पठनबोध, निर्देशित रचना, व्यावहारिक लेखन, बुँदा टिपोट र सारांश लेखन, भावविस्तार, समीक्षात्मक उत्तर र निबन्ध लेखन जस्ता परीक्षणीय पक्षलाई समेट्नु पर्ने कुरा विशिष्टीकरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा ९ कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ सक्षमता पहिचानका निमित्त पठनबोध, शब्दभण्डार, वाक्य रचना, वर्णविन्यास, पदवर्ग र सङ्गतिसँग सम्बन्धित रहेर गरिएको परीक्षणबाट प्राप्त स्थितिको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ :

पठनबोध क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

पठनले पढ्ने काम तथा बोधले कुनै कुरा सुनेर, पढेर बुझ्ने कामलाई सङ्केत गर्दछ । अतः कुनै पनि लिखित अभिव्यक्ति पढेर तथा मौखिक रूपमा सुनेर त्यसका बारेमा ज्ञान हासिल गर्नु नै पठनबोध हो । पठन कलाको उत्कृष्ट रूप मौन पठन र यसको केन्द्रीय तत्व पठनबोध हो (शर्मा र पौडेल, २०६८: पृ.१५१) । यसको मुख्य प्रयोजन विषयवस्तुको बोध गराउनु हो । पठन बोध सस्वर पठन र मौन तथा सामान्य पठनबोध र विशिष्ट पठनबोधसँग सम्बन्धित हुन्छ । सस्वर पठन सतही र मौन पठन गहन प्रकृतिको हुने भएकाले पठनबोध क्षमताको विकासमा सस्वर भन्दा मौन पठन बढी उपयोगी ठहर्छ । वर्तमान माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा

पठनबोध सम्बद्ध भाषिक संरचना पहिचान र बोध प्रश्नोत्तरको शिक्षण र परीक्षण गर्न निर्देश गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पठनबोध अन्तर्गत जम्मा ४ पूर्णाङ्कमा विद्यार्थीहरूको पठनबोध क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नअनुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका १

पठनबोध क्षमताको तुलनात्मक स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	४	४
प्राप्ताङ्कको कुल योग	१२४.५	१२२
औसत अङ्क	३.११२	३.०५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	४	४
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१.५	०

तालिका नं १ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार जम्मा चार पूर्णाङ्कमा सामुदायिक र संस्थागत दुई फरक प्रकृतिका विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा पठनबोध सम्बन्धी परीक्षण गरिएकोमा सामुदायिक विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग १२४.५ रहेको देखिन्छ । यसैगरी संस्थागत विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग १२२ देखिन्छ । तालिकामा सामुदायिक विद्यालयको औषत अङ्क ३.११२ र संस्थागत विद्यालयको औषत अङ्क ३.०५ रहेको देखिन्छ । यसैगरी सामुदायिक विद्यालयका ४० विद्यार्थीमध्ये सबै भन्दा बढी प्राप्ताङ्क ४ र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क १.५ रहेको छ । संस्थागत विद्यालयतर्फ सबै भन्दा बढी प्राप्त अङ्क ४ र सबैभन्दा कम प्राप्त अङ्क शून्य रहेको देखिन्छ । समग्रतः पठनबोध क्षमताको स्थितिमा प्राप्ताङ्कको कुल योग र औषत अङ्कलाई आधार मान्दा सामुदायिक विद्यालयतर्फ को नतिजा राम्रो रहेको देखिन्छ ।

शब्दभण्डार क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

भाषामा रहेका शब्दहरूको भण्डार नै शब्दभण्डार हो । लम्सालका अनुसार शब्दभण्डार कुनै पनि भाषामा रहेका समग्र शब्दहरूको कोश वा सङ्ग्रह हो (२०७७, पृ. ५६) । यस्तै शर्माका अनुसार कुनै भाषामा पाइने र प्रयुक्त हुने यावत् शब्दहरूको समूहलाई शब्दभण्डार भनिन्छ (२०७९, पृ. १०७) । शब्दभण्डारले सिकारुमा भाषिक क्षमता अभिवृद्धि गराउँदछ । शब्दभण्डार अन्तर्गत पर्यायवाची, विपरीतार्थक, अनेकार्थक, श्रुतिसमभिन्नार्थक, पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू, लघुतावाची शब्दहरू, कोशीय र व्याकरणिक शब्दहरू, उखान टुककाहरू आदि पर्छन् । वर्तमान माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम र त्यस अन्तर्गत समाविष्ट विशिष्टीकरण तालिकामा शब्दभण्डार अन्तर्गत शब्दार्थ, शब्द पहिचान र वाक्य रचनाको परीक्षण गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । तथापि प्रस्तुत लेखमा शब्दभण्डार अन्तर्गत पर्यायवाची, विपरीतार्थी, अनेकार्थी र श्रुतिसमभिन्नार्थी शब्द पहिचान क्षमतासँग सम्बन्धित रहेर जम्मा २ पूर्णाङ्कमा परीक्षण गरिएको छ । जसमा यस खालको स्थिति प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. २:

शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	२	२
प्राप्ताङ्कको कुल योग	५४	५६
औसत अङ्क	१.३५	१.४
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	२	२
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०.५	०

तालिका नं २ मा प्रस्तुत तथ्य अनुसार शब्दभण्डार सम्बन्धी दुई पूर्णाङ्कमा सामुदायिक र संस्थागत गरी दुई विद्यालयका ४०/४० जना विद्यार्थीहरूमा परीक्षण गर्दा सामुदायिक विद्यालयतर्फ को प्राप्ताङ्कको कुल योग ५४ र संस्थागत विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग ५६ रहेको पाइन्छ। तालिकामा सामुदायिक विद्यालयको औषत अङ्क १.३५ र संस्थागत विद्यालयको औषत अङ्क १.४ रहेको देखिन्छ। यस्तै सामुदायिकका विद्यार्थीको सबै भन्दा बढी प्राप्ताङ्क २ र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क ०.५ रहेको छ भने संस्थागत विद्यालयतर्फ सबै भन्दा बढी प्राप्ताङ्क २ र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क शून्य रहेको देखिन्छ। यसरी शब्दभण्डार क्षमता सम्बन्धी अनुसन्धान गर्दा प्राप्ताङ्कको कूल योग र औषत अङ्क दुवैमा सामुदायिकभन्दा संस्थागत विद्यालयको नतिजा राम्रो रहेको पाइन्छ।

वाक्य रचना क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

उपवाक्यभन्दा ठूलो वा माथिल्लो व्याकरणात्मक संरचना वा एकाइलाई वाक्य भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ २९१)। वाक्य रचना भाषामा नयाँ नयाँ वाक्य निर्माण गर्ने कार्य हो। यो विद्यार्थी केन्द्रित क्रियाकलाप हो। यो भाषाको भाषाको पहिचान र उत्पादन/प्रयोग मध्ये प्रयोग पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ। विशेषतः खास खास सार्थक शब्दहरू प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गरिन्छ। नेपाली भाषाको शुद्ध एवम् स्तरीय वाक्य रचना सम्बन्धी सिप सिकेर भाषिक परिष्कार र समृद्धि प्राप्त गर्न मद्दत पुऱ्याउन वाक्य रचना शिक्षण आवश्यक देखिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६८, पृ. २१२)। यसलाई उपवाक्यभन्दा ठूलो र अनुच्छेदभन्दा सानो एकाइका रूपमा लिइन्छ।

वर्तमान माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम र त्यस अन्तर्गत समाविष्ट विशिष्टीकरण तालिकामा उखान, टुक्का, अनुकरणात्मक शब्द, प्राविधिक/पारिभाषिक र निपातमध्ये बाट वाक्य रचनाको परीक्षण गर्नु पर्ने कुरालाई समाविष्ट गरिएको छ। तसर्थ प्रस्तुत अध्ययनमा जम्मा २ पूर्णाङ्कमा एउटा टुक्का र एउटा पारिभाषिक शब्द दिई वाक्य रचना गर्न लगाएकोमा विद्यार्थीहरूको वाक्य रचना सम्बन्धी क्षमतामा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ३:

वाक्य रचना क्षमताको स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	२	२
प्राप्ताङ्कको कुल योग	५७	५८.५
औसत अङ्क	१.४२५	१.४६२
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	२	२
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०	०

तालिका नं ३ अनुसार दुई फरक प्रकृतिका विद्यार्थीहरूमा वाक्य रचना क्षमता परीक्षण गरिएकोमा सामुदायिक विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग ५७ रहेको देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयको कूल प्राप्ताङ्कको योग ५८.५ रहेको देखिन्छ। सामुदायिक विद्यालयको औषत अङ्क १.४२५ र संस्थागत विद्यालयको औषत अङ्क १.४६२ रहेको देखिन्छ। सामुदायिक विद्यालयको सबै भन्दा बढी प्राप्ताङ्क २ र कम प्राप्ताङ्क शून्य तथा संस्थागत विद्यालयको बढी प्राप्ताङ्क २ देखिन्छ र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क शून्य देखिन्छ। यस तालिकामा प्राप्ताङ्कको कूल योग र औषत अङ्क दुवै हेर्दा तुलनात्मक रूपमा संस्थागत विद्यालयको नतिजा राम्रो रहेको देखिन्छ।

वर्णविन्यास क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

वर्णहरूको उचित रखाइक्रम वर्णविन्यास हो। यसलाई नेपाली वृहत् शब्दकोश (२०६९, पृ.११३२) मा वर्णहरूको व्यवस्थित रखाइका रूपमा चिनाइएको छ। भाषाका कथ्य र लेख्य गरी मूलतः दुई रूप हुन्छन्।

यसक्रममा वर्णविन्यास विशेषतः लेखाइ सिपसँग सम्बन्धित हुन्छ । वर्णविन्यास लेख्य भाषासँग सम्बन्धित प्रक्रिया हो र लेख्य भाषामा प्रयोग हुने शुद्ध, स्पष्ट र स्तरयुक्त लिपि स्वरूप हो (शर्मा र पौडेल, २०६८, पृ.१८८) । ह्रस्व-दीर्घ, श, ष, स को प्रयोग, ब-व, व-ओ, य-ए, क्ष-छय, ज्ञ-ग्य, ऋ-रि, चन्द्रविन्दु-शिरविन्दु, पदयोग-वियोग, हलन्त-अजन्त, विभिन्न लेख्य चिन्हको प्रयोग वर्णविन्यासका मूल क्षेत्र हुन् । भाषिक शुद्धतामा यसको विशेष भूमिका रहन्छ ।

वर्तमान माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम र त्यस अन्तर्गत समाविष्ट विशिष्टीकरण तालिकामा वर्णविन्यास अन्तर्गत शुद्ध शब्द पहिचान र वाक्य सम्पादनको परीक्षण गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा वाक्य सम्पादन अन्तर्गत जम्मा २ पूर्णाङ्कमा विद्यार्थीहरूको वर्णविन्यास प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नअनुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ४:

वर्णविन्यास क्षमताको स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	२	२
प्राप्ताङ्कको कुल योग	१५	१३.५
औसत अङ्क	०.३७५	०.३३७
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	२	१.५
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०	०

तालिका नं ४ का अनुसार सामुदायिक विद्यालय र सहरी विद्यालयको वर्णविन्यास सम्बन्धी स्थितिलाई दृष्टिगत गर्दा सामुदायिक विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग १५ र संस्थागत विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग १३.५ रहेको देखिन्छ । तालिकामा सामुदायिक विद्यालयको औसत अङ्क ०.३७५ देखिन्छ र संस्थागत विद्यालयको प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क जम्मा ०.३३७ रहेको देखिन्छ । यसै गरी सामुदायिक विद्यालयको सबैभन्दा बढी अङ्क २ र कम अङ्क शून्य देखिन्छ । संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको सबैभन्दा बढी अङ्क १.५ र सबैभन्दा कम अङ्क शून्य देखिन्छ । यसरी प्राप्ताङ्कको कुल योग र औषत अङ्कका आधारमा संस्थागतभन्दा सामुदायिक विद्यालयको नतिजा राम्रो देखिन्छ ।

पदवर्ग पहिचान क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

शब्द व्याकरणिक दृष्टिकोणले रूपभन्दा माथिल्लो र पदभन्दा तल्लो एकाइ हो । शब्दहरू विभिन्न वर्गका हुन्छन् । यिनीहरूको वर्गीकरण अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा गर्न सकिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. २२) । कार्यका आधारमा शब्दवर्गलाई विशेषतः नौ प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । जसमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात पर्दछन् ।

वर्तमान माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम र त्यस अन्तर्गत समाविष्ट विशिष्टीकरण तालिकामा पदवर्ग पहिचानका लागि बढीमा दुई वाक्य दिएर पदवर्ग पहिचान गराउन लगाउन निर्देश गरिएको छ । अतः प्रस्तुत लेखमा पदवर्ग पहिचान क्षमताको परीक्षणका निमित्त जम्मा ३ पूर्णाङ्कमा विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नअनुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ५:

पदवर्ग पहिचान क्षमताको स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	३	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	८५.५	७९

औसत अङ्क	२.१३७	१.९७५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१	०.५

तालिका नं. ५ अनुसार सामुदायिक र सहरी दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान सम्बन्धी परीक्षणमा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कको कुल योग ८५.५ र संस्थागत विद्यालयको प्राप्ताङ्कको कुल योग ७९ रहेको देखिन्छ। तालिकालाई हेर्दा दुवै विद्यालयको औषत अङ्क क्रमशः २.१३७ र १.९७५ रहेको देखिएको छ। सामुदायिक विद्यालयतर्फ सबै भन्दा बढी प्राप्त अङ्क ३ र सबैभन्दा कम प्राप्त अङ्क १ देखिन्छ। यसै गरी संस्थागत विद्यालयतर्फ सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क ३ र कम प्राप्ताङ्क ०.५ रहेको देखिन्छ। यसरी पदवर्ग सम्बन्धी परीक्षणको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सामुदायिक विद्यालयको नतिजा राम्रो देखिन्छ।

सङ्गति क्षमतामा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

वाक्यमा प्रयुक्त पद लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुरूप मिलेर रहेका हुन्छन्। यसरी वाक्यमा प्रयुक्त कर्ता र क्रियापद, नाम र सर्वनाम, विशेषण र नामपदका बीचमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हुने मेल नै पदसङ्गति हो (पौडेल, भट्टराई र चौलागाईं, २०७७, पृ.१७६)। अधिकारी (२०७६, पृ.८३) का अनुसार वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दहरूका बीचको रूपायनिक मेल वा अनुकूलनलाई सङ्गति भनिन्छ। वाक्य संरचनामा आउने नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदका विच लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा मेल गर्नु पदसङ्गति हो। नेपाली भाषामा हेर्दा मूलतः उद्देश्य र विधेय, नाम र सर्वनाम, विशेष्य र विशेषण, भेद्य र भेदक तथा नाम र कोटिकारका बीचमा सङ्गति भेटिन्छ। प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूमा पदसङ्गति प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका ६

सङ्गति क्षमताको तुलनात्मक स्थिति

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
पूर्णाङ्क	३	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	९१	८९
औसत अङ्क	२.२७५	२.२२५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०	०

प्रस्तुत अनुसन्धानका क्रममा प्रश्न नं ६ मा विद्यार्थीहरूलाई सङ्गति सम्बन्धी तीन अङ्कको प्रश्न दिइएकोमा माथिको तालिका हेर्दा सामुदायिक विद्यालयतर्फका विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको कुल योग ९१ रहेको छ। यसैगरी सोही विद्यालयको औषत अङ्क २.२७५ छ भने सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क ३ र कम प्राप्ताङ्क शून्य रहेको तालिकामा देखिन्छ। संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कको कुल योग ८९, औसत अङ्क २.२२५ देखिन्छ। यसैगरी संस्थागततर्फ कै सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क ३ र सबैभन्दा कम अङ्क सामुदायिकको जस्तै शून्य नै देखिन्छ। तालिकामा प्राप्ताङ्कको कुल योग र औषत अङ्कलाई आधारमा सङ्गति मिलानमा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको क्षमता राम्रो रहेको देखिन्छ।

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको भाषा सिकाइको समग्र स्थितिमा विद्यालय प्रकृति प्रभाव

लमजुङ र नवलपरासी जिल्लामा अवस्थित दुई फरक विद्यालयका ४०/४० गरी जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूलाई छनोट गरी कुल १६ पूर्णाङ्कको परीक्षणमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको कुल योग, औसत अङ्क, सबैभन्दा बढी र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्कको समग्र तुलनालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ७

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको भाषा सिकाइ क्षमता सम्बन्धी समग्र स्थितिको तुलना

विद्यालयको प्रकृति	सामुदायिक	संस्थागत
जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या	४०	४०
पूर्णाङ्क	१६	१६
प्राप्ताङ्कको कुल योग	४२७	४१८
औसत अङ्क	१०.६७५	१०.४५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	१५.५	१४.५
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	५	३

तालिका नं. ७ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार १६ पूर्णाङ्कमा विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ पक्षको परीक्षण गर्दा सामुदायिकतर्फ ४० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको कुल योग ४२७ रहेको देखिन्छ। यस्तै संस्थागत विद्यालयतर्फ ४० जना विद्यार्थीहरूले ल्याएको प्राप्ताङ्कको कुल योग ४१८ देखिन्छ। यसैगरी सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको औषत अङ्क १०.६७५ र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क १०.४५ देखिन्छ। यसैगरी सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको उच्च प्राप्ताङ्क १५.५ र कम प्राप्ताङ्कमा ५ अङ्क रहेको छ। संस्थागततर्फ हेर्दा उच्च प्राप्ताङ्क १४.५ र न्यून प्राप्ताङ्क ३ देखिन्छ। यस तालिका अनुसार भाषा सिकाइ उपलब्धिको परीक्षणमा समग्र स्थितिको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयको स्थिति संस्थागत विद्यालयको भन्दा राम्रो देखिन्छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा विद्यालय प्रकृति अन्तर्गत सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा कक्षा नौमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ क्षमता कस्तो छ भनी तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ। यससन्दर्भमा मूलतः पठनबोध, शब्दभण्डार, वाक्य रचना, वर्णविन्यास, पदवर्ग र सङ्गतिसँग सम्बन्धित पक्षमा दुई फरक प्रकृतिका विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सिकाइ क्षमताको तुलना गरिएको छ। वर्तमान माध्यमिक तहको नेपाली विषयको पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका कुराहरूलाई आधार बनाएर विद्यार्थीहरूमा भाषा सिकाइ उपलब्धिको मूल्याङ्कनार्थ जम्मा १६ पूर्णाङ्कको प्रश्नावली तयार पारी दुई फरक प्रकृतिका विद्यालयमा अध्ययनरत जम्मा ८० जना विद्यार्थीमा परीक्षण गरिएको छ। जसमा औषत अङ्कलाई आधार मान्दा पठनबोध, वर्णविन्यास, पदवर्ग पहिचाल र सङ्गति मिलान क्षमतामा सामुदायिक विद्यालयको नतिजा राम्रो भेटिएको छ। यसैगरी शब्दभण्डार र वाक्यरचना क्षमतामा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नतिजा राम्रो रहेको पाइएको छ। दुवै विद्यालयको नतिजालाई आधार मान्दा वर्णविन्यास क्षमता अत्यन्त कमजोर रहेको पाइएको छ। यस सन्दर्भमा संस्थागततर्फका ४० जना मध्ये उक्त क्षेत्रमा २३ जनाले शून्य अङ्क ल्याएको देखिन्छ भने सामुदायिक विद्यालयतर्फ ४० जनामा २१ जना विद्यार्थीले शून्य अङ्क ल्याएको भेटिएको छ। यसैगरी प्रस्तुत अध्ययनमा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरू मध्ये एक जनाले १६ पूर्णाङ्कमा १५.५ अङ्क प्राप्त गरेको देखिन्छ भने संस्थागततर्फ एकजना विद्यार्थीले १४.५ अङ्क प्राप्त गरेको पाइएको छ। १६ पूर्णाङ्कमा सामुदायिक विद्यालयका एक जना विद्यार्थीले सबैभन्दा कम ५ अङ्क मात्र र संस्थागत विद्यालयका एक जना विद्यार्थीले ३ अङ्क मात्र ल्याएको पाइएको छ। समग्रतः प्राप्त तथ्याङ्कको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ उपलब्धि क्षमता राम्रो रहेको देखिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७) *भाषा शिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति* (पाचौं सं.) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७६), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (सातौं सं.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कक्षा ९ को परिमार्जित पाठ्यक्रम, २०७८ मा आधारित *विशिष्टीकरण तालिका* (२०७८) भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- ढकाल र खतिवडा (२०६९), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश* (२०६९) (आठौं सं.), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
- पोखरेल, कृष्णप्रसाद (२०७५), पढाइ सीपका परीक्षणिय क्षेत्र र प्रयोगात्मक मापक, *इन्नोभेटिभ एजुकेसन*, (वर्ष-२, अङ्क-२, पृ.२०-२९) ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०), *भाषिक परीक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.ली. ।
- पौडेल, हेमनाथ, भट्टराई, रमेशप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०७७), *प्रज्ञा नेपाली शैक्षणिक व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्ट, महेशप्रसाद र पोखरेल, कृष्णप्रसाद (२०७८), आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको व्याकरणिक क्षमता, *जर्नल अफ दुर्गालक्ष्मी* (वर्ष-१, अङ्क-१, पृ.१३९-१५०) ।
- माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९-१०) पाठ्यक्रम, (२०७८), *नेपाली*, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- लम्साल, रामचन्द्र (२०७७), *भाषिक विद्या शिक्षण*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६९), *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतन्त्र, अभिव्यक्ति र साहित्य*, काठमाडौं : काठमाडौं बुक सेन्टर ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।